

Киевская
городская
организация

Всеукраинского
товарищества
«Меморіал»

КОМАНДИРЫ БОЛЬШОГО ГОЛОДА

— ■ —
Поездки В. Молотова и Л. Кагановича
в Украину и на Северный Кавказ.
1932 – 1933 гг.

— ■ —
Под редакцией Валерия Васильева
и Юрия Шаповала

Киев
«Гене́за»
2001

Київська
міська
організація

Всеукраїнського
товариства
«Меморіал»

КОМАНДИРИ ВЕЛИКОГО ГОЛОДУ

— ■ —
Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича
в Україну та на Північний Кавказ.
1932 – 1933 рр.

— ■ —
За редакцією Валерія Васильєва
та Юрія Шаповала

Київ
«Гене́за»
2001

ЗМІСТ

Валерій Васильєв, Юрій Шаповал. Передмова	5
Валерий Васильев, Юрий Шаповал. Предисловие	8

Голод 1931–1933 років: погляд з ХХІ століття

Валерій Васильєв. Ціна голодного хліба. Політика керівництва СРСР і УСРР в 1932–1933 рр.	12
Валерий Васильев. Цена голодного хлеба. Политика руководства СССР и УССР в 1932–1933 гг.	81
Юрій Шаповал. III конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду	152
Юрий Шаповал. III конференция КП(б)У: пролог трагедии голода	165
Стивен Уїткрофт. Сучасне уявлення про природу та рівень смертності під час голоду 1931–1933 років в Україні.	179
Стивен Уиткрофт. Современное представление о природе и уровне смертности во время голода 1931–1933 годов в Украине <i>Авторизованный перевод с английского В. Васильева</i>	187
Лариса Малашенко. Документи особових фондів Л. Кагановича та В. Молотова як джерела вивчення історії України в ХХ столітті	195
Лариса Малашенко. Документы личных фондов Л. Кагановича и В. Молотова как источник изучения истории Украины в XX веке	199

Документи

Частина I	204
1. Лист Голови Ради Народних Комісарів УСРР В. Я. Чубаря Голові Ради Народних Комісарів СРСР В. М. Молотову та Генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіну про сільське господарство України. <i>10 червня 1932 р.</i>	206
2. Лист Голови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Г. І. Петровського В. М. Молотову та Й. В. Сталіну про сільське господарство України. <i>10 червня 1932 р.</i>	212
3. Кількість МТС та площа зораної землі у колгоспах, які вони обслуговують в Україні, за даними Трактороцентру СРСР. <i>4–5 липня 1932 р.</i>	215
4. Видавання зерна радгоспам і колгоспам на насіння та продовольство в 1932 р. за даними Комітету Заготівель при Раді Праці та Оборони СРСР. <i>4–5 липня 1932 р.</i>	216
5. Площа ярної сівби в 1930–1932 рр. за даними Наркомзему СРСР. <i>4–5 липня 1932 р.</i>	216
6. Дані Держплану СРСР про врожайність зернових та технічних культур в УСРР за 1928–1931 рр. <i>4–5 липня 1932 р.</i>	217

7. Дані Центрального управління народногосподарського обліку СРСР про врожайність в СРСР та УСРР. <i>4–5 липня 1932 р.</i>	217
8. Дані Наркомату землеробства СРСР про засівні площі в УСРР за 1929–1932 рр. <i>5 липня 1932 р.</i>	218
9. Дані Центрального управління народногосподарського обліку СРСР про кількість худоби в УСРР за 1916–1932 рр. <i>4–5 липня 1932 р.</i>	218
10. Дані Держплану СРСР про структуру засівних (збиральних) площ, врожайність, валовий збір за групами культур, поголів'я худоби в 1928–1932 рр. в УСРР <i>4–5 липня 1932 р.</i>	219
11. Дані про валовий збір зернових в УСРР за 1927–1932 рр. <i>5 липня 1932 р.</i>	221
12. Дані Комітету Заготівель СРСР про заготівлі зернових в СРСР та УСРР за 1927–1932 рр. <i>[4–5 липня 1932 р.]</i>	221
13. Дані Комітету Заготівель СРСР про виконання плану хлібозаготівель районами СРСР в 1931–1932 рр. <i>[4–5 липня 1932 р.]</i>	222
14. Дані Комітету Заготівель СРСР про хлібозаготівлі по районах СРСР на 25 червня 1932 р. у порівнянні з 1931 р. <i>[4–5 липня 1932 р.]</i>	223
15. Дані Комітету Заготівель СРСР про надходження мірчука у 1930/31 та 1931/32 рр. <i>[4–5 липня 1932 р.]</i>	224
16. Дані Центрального управління народногосподарського обліку СРСР про виконання п'ятирічного плану промисловістю УСРР. <i>[4–5 липня 1932 р.]</i>	225
17. Дані Постійного Представництва УСРР при ВЦВК та РНК СРСР про підсумки виконання першої п'ятирічки промисловістю УСРР. <i>[4–5 липня 1932 р.]</i>	226
18. Список голодуючих районів УСРР. <i>[4–5 липня 1932 р.]</i>	226
19. Список голодуючих районів Харківської області. <i>[4–5 липня 1932 р.]</i>	227
20. Телеграма В. М. Молотова Й. В. Сталіну про засідання Політбюро ЦК КП(б)У за участю секретарів обкомів партії, присвячене хлібозаготівлям. <i>29 жовтня 1932 р.</i>	228
21. Телеграма В. М. Молотова Й. В. Сталіну про роботу з хлібозаготівель в УСРР. <i>30 жовтня 1932 р.</i>	229
22. Телеграма Й. В. Сталіна В. М. Молотову щодо скасування наказу Наркомату землеробства СРСР від 26 вересня 1932 р. про насіння. <i>3 листопада 1932 р.</i>	230
23. Телеграма секретаря ЦК ВКП(б) П. П. Постишева В. М. Молотову з викладенням тексту телеграми А. І. Мікояна про сушіння та квашення овочів. <i>3 листопада 1932 р.</i>	230
24. Телеграма секретаря ЦК КП(б)У М. М. Хатаєвича першому секретарю ЦК КП(б)У С. В. Косіору, В. М. Молотову, В. Я. Чубарю з пропозиціями щодо стимулювання хлібозаготівель. <i>4 листопада 1932 р.</i>	231
25. Телеграма В. М. Молотова керівникам Новоукраїнського району Одеської області Козиреву, Пахомову про організацію судового процесу над винними у необліку другого сорту пшениці при обмолоті. <i>5 листопада 1932 р.</i>	232

SUMMARY

This book is one of the first examples of international scholarly co-operation in studying the tragic social cataclysm that was the 1932-33 famine in Ukraine.

V. Vasyliiev examines the famine in the context of the Soviet leadership's political agenda, the attempt at a new "communist offensive" and the construction of socialism while under "enemy encirclement." The author tries to reconstruct the logic of the thinking and actions of the leaders in the Kremlin and Soviet Ukraine. The political and economic strategies that Stalin and his entourage imposed on Ukrainian society resulted in the catastrophe of the famine and the deaths of millions of people. At the same time, the year 1933 became one of the decisive moments in the "Sovietization" of Ukraine, the consolidation of Stalin's political system in that republic, and the intensification of repression by the Soviet totalitarian regime.

Yu. Shapoval focuses his attention on the events of the Third All-Ukrainian Conference of the Communist Party (of Bolsheviks) of Ukraine (6-9 July 1932). These events clearly illustrate the state of mind of Party functionaries at various levels as well as the political struggle that raged around the situation in Ukraine. Stalin's emissaries—the Politburo members V. Molotov and L. Kaganovich—forced the Soviet Ukrainian leaders to consent to the new grain-delivery plan that resulted in tragic large-scale famine in the republic.

Using newly discovered archival materials, S. Wheatcroft analyses the statistical indicators of natality and mortality in Ukraine. He concludes that the direct human losses from hunger in Soviet Ukraine during the years 1931-33 stood at between 3 million and 3.5 million individuals.

L. Malashenko describes Molotov's and Kaganovich's personal fonds in the Russian State Archive of Socio-Political History. These materials are of value to researchers studying Ukraine's political history.

The volume's four chapters of documents contain various materials from Molotov's and Kaganovich's fonds. Of particular value are the telegrams that Stalin, Molotov, and Kaganovich exchanged during the two emissaries' trips to Ukraine and the North Caucasus; and Kaganovich's journals, in which he briefly noted all events during his travels as well as his personal appearances and speeches, observations, and remarks.

This large quantity of new documentary materials will facilitate further scholarly studies of the famine-genocide in Ukraine.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Васильєв Валерій Юрійович — старший науковий співробітник, Інститут історії України Національної Академії наук України, кандидат історичних наук, доцент (Київ, Україна).

Малашенко Лариса Миколаївна — головний спеціаліст, Російський державний архів соціально-політичної історії (Москва, Росія).

Уїткрофт Стівен — керівник Центру російських і східноєвропейських студій Мельбурнського університету, професор (Мельбурн, Австралія).

Шаповал Юрій Іванович — керівник Центру історичної політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної Академії наук України, доктор історичних наук, професор (Київ, Україна).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Васильев Валерий Юрьевич — старший научный сотрудник, Институт истории Украины Национальной Академии наук Украины, кандидат исторических наук, доцент (Киев, Украина).

Малашенко Лариса Николаевна — главный специалист, Российский государственный архив социально-политической истории (Москва, Россия).

Уиткрофт Стивен — руководитель Центра российских и восточноевропейских исследований Мельбурнского университета, профессор (Мельбурн, Австралия).

Шаповал Юрий Иванович — руководитель Центра исторической политологии Института политических и этнонациональных исследований Национальной Академии наук Украины, доктор исторических наук, профессор (Киев, Украина).

11. Российский государственный архив социально-политической истории (далее — РГАСПИ). Ф. 82. Оп. 2. Д. 139. Л. 144.
12. Там же. Л. 153.
13. Там же. Л. 162—163.
- 13а. Третя конференція КП(б)У. 6—9 лип. 1932 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 5.
14. ЦГАОО України. Ф. 1. Оп. 1. Д. 379. Л. 21—22.
- 14а. Третя конференція КП(б)У. 6—9 лип. 1932 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 44.
15. ЦГАОО України. Ф. 1. Оп. 1. Д. 379. Л. 24.
16. Там же. Д. 377. Л. 210.
- 16а. Третя конференція КП(б)У. 6—9 лип. 1932 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 45.
17. Там же. С. 90.
- 17а. Там же. С. 91.
18. Там же. С. 104.
19. ЦГАОО України. Ф. 1. Оп. 1. Д. 379. Л. 186.
20. Третя конференція КП(б)У. 6—9 лип. 1932 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 110—111.
21. Там же. С. 156.
22. Там же. С. 117.
23. Україна: голод 1932—1933 років // Всесвіт. — 1989. — № 11. — С. 154.
24. Третя конференція КП(б)У. 6—9 лип. 1932 р.: Стеногр. звіт. — Харків, 1932. — С. 145, 147.
25. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — К., 1989. — С. 33.
- 25а. Из неизданной переписки И. В. Сталина с членами Политбюро ЦК ВКП(б) // Независим. газ. — 2000. — 30 нояб.
- 25б. Голод-геноцид 1933 року в Україні: Іст.-політол. аналіз соц.-демогр. та морально-психол. наслідків. — К.: Нью-Йорк, 2000. — С. 100.
26. РГАСПИ. Ф. 81. Оп. 3. Д. 215. Л. 11.
- 26а. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 295.
27. РГАСПИ. Ф. 81. Оп. 3. Д. 232. Л. 53—53 об.

Стівен Уіткрофт

СУЧАСНЕ УЯВЛЕННЯ ПРО ПРИРОДУ ТА РІВЕНЬ СМЕРТНОСТІ ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1931-1933 РОКІВ В УКРАЇНІ

Сьогодні ми знаємо, що таємні радянські документи 1932—1934 рр. чітко свідчать про випадки локального голоду в 1932 р. і широкомасштабний голод у 1933 р. За наявними оцінками у 1933 р. порівняно з попередніми роками, рівень смертності в СРСР зріс у 3 рази, а в Україні в 5 разів. Одночасно різко знизився рівень народжуваності.

Коли у 1934 р. створили НКВД СРСР, на нього поклали відповідальність за реєстрацію народжуваності та смертності. Це одразу ж призвело до різкого посилення репресій проти осіб, які займалися реєстрацією (працівників районних відділів статистики). Їх звинувачували у «ворожому» перебільшенні смертності та применшенні народжуваності.

По заявах Сталіна на XVII з'їзді ВКП(б) (березень 1934 р.) про ріст населення СРСР у 1933 р. стало вкрай небезпечно згадувати про голод навіть у таємних документах¹. Вперше такі таємні документи з фондів колишнього республіканського партійного архіву були оприлюднені в 1990 р. в Україні². Копії багатьох таких документів надсилали в ОГПУ СРСР і Політбюро ЦК ВКП(б), і деякі з них планується опублікувати в Москві³.

Детальні відомості про смертність часів голоду знаходяться у справах Центрального управління народногосподарського обліку, які зберігаються в Російському державному архіві економіки в Москві. У цих справах містяться деталізовані щомісячні записи смертності в українських областях, починаючи з 1932 р. Є також записи про смертність і народжуваність по районах України. У деяких випадках є специфічні дані, наприклад про рівень смертності у містах чи про вік померлих. Перші спроби аналізу цих даних здійснені у 1990—1991 рр.⁴

У справах Управління народногосподарського обліку України, які знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, цілком відсутні демографічні відомості за цей період⁵. У справах українського Держплану містяться тільки окремі, неповні відомості за 1931 р. Це ті матеріали, які надійшли до Держплану до створення УНГО УСРР⁶. Наскільки мені пощастило з'ясувати, у місцевих українських архівах також відсутні досить повні демографічні відомості за цей період⁷.

Крім того, наявні статистичні дані про рівень смертності не зовсім вірогідні. Порівнюючи чисельність населення за переписами 1926, 1937 і 1939 років, ми

отримаємо вищий рівень смертності, ніж це впливає з відомостей статистиків, які реєстрували смертність. Тому визначення рівня незареєстрованої смертності потребує серйозної наукової дискусії.

Шляхом співставлення різних статистичних даних з різних переписів за ознакою віку та статі можна створити та проаналізувати серії рівнів смертності для всього періоду, охопленого переписами. Затим одержані в такий спосіб рівні смертності необхідно порівняти з очікуваним рівнем «нормальної» смертності за ці роки для того, щоб підрахувати надмірну (понаднормову) смертність.

Така методика підрахунків має дві незначні практичні проблеми та три ґрунтовні теоретичні проблеми. Почнемо з перших. Для отримання відносно вірогідних наслідків треба припустити, що не було пересувань (міграцій) населення з одного регіону СРСР до іншого. Таке припущення, справедливе для всього СРСР, неспридатне для його національних республік і міст.

Крім того, слід припустити, що показники переписів за віком досить певні і тому не впливають на наші кінцеві результати. Але нам добре відомий феномен, характерний для всіх ранніх переписів: населення подавало неточні відомості про свій вік, прагнучи його «заокруглити» чи до цілого року, чи до половини. Помітним було також бажання «додати» собі кілька років. Внаслідок цього у більшості випадків демографічні піраміди населення скоріш нагадують різдвяні ялинки, аніж рівні, однорідні стіни пірамід. У нас є статистичні методи, які вирівнюють ці відмінності у даних, але вони роблять менш вірогідними результати співставлення даних за віком.

Тепер перейдемо до основних проблем методики підрахунків: 1) визначення рівня «нормальної» смертності; 2) наукова обробка цих даних; 3) розподіл отриманих даних про смертність всередині різних років, які були охоплені переписами.

Хоча існує велика спокуса припустити, що реєстраційні відомості були відносно приступні та вірогідні для більшості з цих років, за винятком голодного 1933 р., але насправді це інакше. Таке припущення не виправдане історією реєстраційної системи і не підтверджується документами, що зберігаються в центральних архівах.

Ми знаємо, що смертність почала збільшуватися у багатьох регіонах країни невдовзі по перепису 1926 р. Це стало причиною централізованого припинення публікацій демографічних даних у 1928 р. в СРСР, а в 1930 р. в Україні⁸. Відмова від оприлюднення демографічної статистики супроводжувалася адміністративним і політичним тиском влади на всю систему статистики з метою фальсифікації даних. Статистичні перекозчення, як і публікації цифр, що демонстрували дострокове виконання планів, досягли свого піку в 1930–1931 роках. У ці роки Центральне статистичне управління втратило свою структурну

незалежність і вольовим рішенням було перетворено на сектор Держплану (спочатку статистико-економічний сектор, а затим сектор загальносоюзних економічних розрахунків). Одночасно лунали пропозиції анулювати результати перепису 1930 р. й побутувала віра у те, що об'єктивну статистику можуть заступити соціалістичні планові розрахунки. Внаслідок цього масові перекозчення статистики охопили всі сфери розрахунків.

Ситуація настільки погіршилася, що уряд країни у грудні 1931 р. відновив певну незалежність центрального статистичного органу (який названо Центральним управлінням народногосподарського обліку). Тепер управління мало власну структуру, незалежну від Держплану, і нового впливового керівника, який одночасно став заступником голови Держплану. Призначення на цю посаду в січні 1932 р. М. Осинського, який користувався повагою у вищих партійно-радянських структурах, досить прямого і незалежного у судженнях, показало, що зміни у статистиці відбуваються серйозні.

М. Осинський провів справжню реконструкцію чи відродження статистичної діяльності. Та «ренесанс» статистики тривав не дуже довго. Незалежні погляди М. Осинського незабаром спричинилися до конфлікту з Політбюро ЦК ВКП(б), яке в 1933 р. винесло йому офіційну партійну догану і з метою контролю призначило його заступником затятого сталініста Й. Краваля.

Зрештою Й. Краваль став головою ЦУНГО, але впродовж 1932–1933 рр., під час піку голоду, радянська статистична система у багатьох регіонах країни працювала набагато краще, ніж у 1930–1931 рр. чи в 1934–1939 рр.

Становище з реєстрацією загсами демографічних подій стало значно заплутанішим після 1934 р. Як вже зауважувалося вище, одразу по створенні НКВД чекісти заявили, що керівники і співробітники органів статистики здійснювали ворожу діяльність, надаючи високі показники смертності та занижуючи «реальну» народжуваність.

Тому, враховуючи історичні та політичні мотиви, ми маємо вагомий підстави припустити, що демографічні дані фальсифікувалися скоріше в 1930–1931 і 1934–1939 рр., аніж у 1932–1933 рр. Звичайно, такі висновки не заперечують існування неповних реєстрацій у період голоду 1932–1933 рр. Вочевидь будь-яка реєстраційна система гальмуватиме в умовах масового голоду. Та детальні відомості, наявні в нас, показують лише незначні прогалини в реєстраційних даних⁹.

Щомісячні реєстраційні відомості, які в нас є, показують, що справді відбувалося зниження народжуваності та зростання смертності. В принципі ми так і сподівались¹⁰. Детальні регіональні демографічні дані за період після 1933 р. не містять ознак серйозних прогалин¹¹. Те ж саме можна сказати стосовно щомісячних даних з дитячої смертності¹².

Отож виникає ситуація, в якій можна спробувати визначити можливі рівень і природу смертності, а також надмірної смертності для України часів голоду. В таблиці № 1 я розмістив підрахунки мінімальних даних з рівня смертності від голоду, надмірної смертності та втрат населення на підставі невивірених реєстраційних відомостей про народжуваність та смертність. У таблиці № 2 згруповані серії вивірених підрахунків, які ґрунтуються на різних версіях розподілу надмірної смертності в Україні у роки, охоплені переписами.

Таблиця № 1. Мінімальні рівні надмірної смертності і втрат населення в СРСР і УСРР (1931–1934 рр.):

Роки	Надмірна смертність		Втрати народжуваності		Втрати населення	
	Україна	СРСР	Україна	СРСР	Україна	СРСР
<i>а) Надмірна смертність і втрати населення за рівнями 1928 р. (у млн. осіб):</i>						
1931–1933(34)	1,5	3,1	1,7	6,9	3,1	10,0
1933(34)	1,4	2,5	1,2	4,6	2,6	7,1
1928–1934	1,6	3,5	2,6	9,2	4,2	12,7
<i>б) Надмірна смертність і втрати населення за рівнями 1935 р. (у млн. осіб):</i>						
1931–1933(34)	2,0	3,0	—	3,0	2,0	6,0
1933(34)	1,5	2,5	0,5	2,6	2,0	5,1
1928–1934	2,7	3,3	0,5	3,0	3,2	6,3
<i>в) Надмірна смертність і втрати населення за середніми рівнями 1928–1935 рр. (у млн. осіб):</i>						
1931–1933(34)	1,8	3,1	0,9	4,9	2,7	8,0
1933(34)	1,5	2,5	0,9	3,6	2,4	6,1
1928–1934	2,1	3,4	1,5	6,1	3,6	9,5

Слід відзначити, що вже були спроби аналізу переписів населення та співставлення отриманих результатів з реєстраційними даними. Ми з Р. Девісом вивчали оцінки Ф. Лоримера, С. Максудова, Е. Андреева, Л. Дарського, Т. Харкової (надалі — «АДХ»); первісну пропозицію Курмана (у березні 1937 р. цей службовець ЦУНГО СРСР запропонував збільшити чисельні дані про кількість населення СРСР із 162 млн. до 163 млн. осіб), а також порівняно недавні оцінки В. Цапліна та «АДХ»¹³.

В. Цаплін стверджує, що зазначені вченими 8 млн. незареєстрованих смертей в СРСР, які сталися між груднем 1926 р. і січнем 1937 р., можуть бути знижені таким чином: 1, 3 млн. становить смертність серед казахів та міграція під

час голоду; 2,8 млн. — незареєстрована смертність в системі НКВД. З урахуванням цих цифр ми маємо зареєструвати смертність 3,9 млн. осіб.

«АДХ» висловили думку про те, що не можна прямо (без огляду на деякі фактори) оцінювати зареєстровану смертність, оскільки, наприклад, дані будуть спотворені без обліку народжуваності. Смертність новонароджених за реєстраційними даними обумовлювала більшу смертність населення порівняно з наслідками переписів.

Навіть якщо це правда, ми маємо сумнів, що реєстраційні дані містять такі високі показники дитячої смертності. Ми скоріше згодні з Ф. Лоримером, що «нормальна» зареєстрована дитяча смертність і народжуваність дітей, які померли до року життя, була досить високою, але серйозно не зростала у період голоду. І, як я вже пояснював, це був час відносно доброї праці реєстраційної системи.

Тому ми, ймовірно, повинні додатково включити 3,9 млн. смертей, які трапилися з грудня 1926 р. по січень 1934 р. в СРСР. Та не цілком зрозуміло, чи слід більше половини цього числа, тобто близько 2 млн., віднести до часів голоду 1931–1934 рр. і більш ніж 25%, тобто близько 1 млн., до цього періоду для України. Це змушує мене бути дуже обережним, а також серйозно вагатися щодо високої міри вірогідності підрахунків.

Таблиця № 2. Можливий рівень надмірної смертності і втрат населення в СРСР і УСРР (1931–1934 рр.) (у млн. осіб)

Роки	Надмірна смертність		Втрати народжуваності		Втрати населення	
	Україна	СРСР	Україна	СРСР	Україна	СРСР
<i>а) Зареєстрована надмірна смертність і падіння народжуваності:</i>						
1931–1933(34)	1,8	3,1	0,9	4,9	2,7	8,0
1933(34)	1,5	2,5	0,9	3,6	2,4	6,1
<i>б) Незареєстрована надмірна смертність і падіння народжуваності:</i>						
1931–1933(34)	1–2	2–4				
1933	0,5–1	1–2				
1927–1936	1–2	4				
<i>в) Загальна надмірна смертність і надмірна народжуваність:</i>						
1931–1933(34)	2,8–3,8	5–7	0,9	4,9	3,7–4,7	10–12
1933	2,0–2,5	3,5–4,5	0,9	3,6	2,9–3,4	7–8

Ресстраційні відомості показують, що в Україні був масовий голод у 1931–1933 рр., який спричинився щонайменше до 1,8 млн. надмірної смертності та 2,7 млн. втрат населення. Хоча найбільш імовірними є показники в 3–3,5 млн. смертей і 4 млн. людей — прями втрати населення. Ці дані вказують на те, що це найбільші втрати населення в ХХ столітті, можливо перевершені тільки голодом під час «великого стрибка» в Китаї у 1958–1961 рр.

Більш детальні відомості є в нас із щомісячної динаміки смертності та народжуваності в ці роки для міського та сільського населення УСРР, а також динаміка за областями (також для міського і сільського населення УСРР). Всі ці дані показують таку структуру надмірної смертності та дефіциту народжуваності.

Таблиця № 3. Обласні дані з надмірної смертності (невивірені ресстраційні відомості):

Регион	Надмірна смертність					
	Рівні смертності на тисячу осіб			У тисячах осіб		
	Міське населення	Сільське населення	Все населення	Міське населення	Сільське населення	Все населення
1) Полісся						
Чернігівська область	52,9	33,3	35,8	15	89	106
2) Правобережжя						
Київська область	49,8	68,3	65,7	65	653	718
Вінницька область	49,8	88,1	81,9	49	453	502
Вінницька область	39,3	44,9	44,5	16	198	214
3) Лівобережжя						
Харківська область	40,0	74,4	68,0	50	363	416
4) Степ						
Дніпропетровська область	27,9	35,8	33,8	119	274	402
Дніпропетровська область	30,4	39,1	37,3	31	111	144
Одеська область	32,6	39,3	37,7	31	93	125
Донецька область	23,9	23,1	24,6	53	43	100
Автономна Молдавська СРР	31,1	47,5	45,9	2	26	28
УСРР	34,6	54,7	50,8	248	1,353	1,620

Слід відзначити, що ці показники фіксують більш високий рівень надмірної смертності у 1932–1934 рр., ніж загальний рівень для 1931–1935 рр., а також те, що вони можуть бути скореговані новими ресстраційними даними, які будуть віднайдені в архівах. Ці показники свідчать про винятково високі рівні смертності сільського населення в Київській і Харківській областях. Порівняно з ними низький рівень для Донецької області. Також звертають на себе увагу високі рівні смертності міського населення, порівняно з сільським, у Чернігівській і Донецькій областях. Хоча ці показники потребують деякого корегування, мені видається вельми сумнівним, що корегування згладить тенденції, які простежуються на підставі наведених вище цифр.

* * *

Сьогодні невідомо, який матеріал надіслався Молотову і Кагановичу під час їхніх поїздок в Україну. Змінені дані, які ґрунтувалися на наслідках пізніших переписів, звичайно, не є вірними. Щорічні демографічні звіти за 1932 р. були укладені не раніше липня 1933 р. Щомісячні звіти по різних районах і областях були приступні Молотову та Кагановичу, та чи мали вони бажання ознайомитися з ними? Але цілком імовірно, що вони мали доступ до секретних звітів ОГПУ і ЦК, які обговорювалися членами Політбюро ЦК ВКП(б). Ми повинні дізнатися, який матеріал був підготовлений різними інстанціями для вищого керівництва країни цього часу і хто саме мав доступ до нього. Все це питання, які необхідно дослідити надалі.

*

1. Більш детально про це див. в опублікованому викладі моєї доповіді на конференції в Торонто в 1996 р.

2. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990.

3. Сподіваємося, що така ситуація зміниться з наступною публікацією двох багатомних збірників документів: Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: В 5 т.; Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД, 1918–1939: Документы и материалы: В 4 т.

4. Wheatcroft S. G. More light on the scale of repression and excess mortality in the Soviet Union in the 1930s // Soviet Studies. — 1990. — April. — P. 355–367; Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 г.: сколько их?: (Анализ демогр. статистики ЦГАНХ СССР) // История СССР. — 1991. — № 5. — С. 18–26.

5. Див.: ЦДАВОВУ України. Ф. 318. Оп. 1. Спр. 1435–1499. Сектор населення і смертності.

6. Там само. Спр. 1158–11608.

7. Я хочу висловити подяку старшому науковому співробітнику Інституту історії України Валерію Васильєву за цю інформацію.

8. Остання деталізована публікація даних про смертність і народжуваність в СРСР була: Естественное движение населения СССР. 1926. — М., 1929; а в Україні: Природний рух людності в Україні в 1929 р. — Харків, 1932.

9. Порівняння рівнів падіння народжуваності і зростання смертності внаслідок голоду з рівнем «нормальної» (природної) смертності дає змогу дуже легко віднайти наявні випадки пропуску даних. Те ж саме стосується місячних реєстраційних даних і демографічних відомостей за регіонами СРСР — ми бачимо відсутність серйозних прогалин у них.

10. Деякі деталі цього обговорювалися з російськими демографами Є. Андреевим, Л. Дарським і Т. Харковою на міжнародній конференції, присвяченій історії радянської демографії, в Торонто в 1996 р. Вони дотримуються точки зору, що зниження природного приросту населення є винятково наслідком наявних концепцій зменшення народжуваності; у 1931—1932 рр. голоду в Україні не було; таке різке зниження приросту населення навесні та влітку 1933 р. є скоріше наслідком статистичних похибок, ніж реальним феноменом. Я стверджував у Торонто і продовжую стверджувати, що це помилка. Досвід potwierджує, що в більшості зафіксованих в історії людства випадків широкомасштабного голоду відбувалося зниження народжуваності, яке збігалось з піком смертності, і що в 1931—1932 рр. був серйозний голод в Україні, який передував ще більш серйозному голоду 1932—1933 рр. Це й спричинилося до зниження природного приросту населення у вказані роки.

11. Російський державний архів економіки, Ф. 1562. Оп. 329. Спр. 53.

12. Там само. Оп. 20. Спр. 41.

13. Див.: Wheatcroft S. G., Davies R. W. Population // Davies R. W., Harrison M., Wheatcroft S. G. The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913—1945. — Cambridge, 1994. — P. 72—77.

Стивен Уиткрофт

СОВРЕМЕННОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ПРИРОДЕ И УРОВНЕ СМЕРТНОСТИ ВО ВРЕМЯ ГОЛОДА 1931-1933 ГОДОВ В УКРАИНЕ

Сегодня мы знаем, что секретные советские документы 1932—1934 гг. четко свидетельствуют о случаях локального голода в 1932 г. и широкомасштабном голоде в 1933 г. По существующим оценкам в 1933 г., по сравнению с предыдущими годами, уровень смертности в СССР возрос в 3 раза, а в Украине в 5 раз. Одновременно резко снизился уровень рождаемости.

Когда в 1934 г. создали НКВД СССР, на него возложили ответственность за регистрацию рождаемости и смертности. Это сразу же привело к резкому усилению репрессий против лиц, занимавшихся регистрацией (работников районных отделов статистики). Их обвиняли во «вражеском» преувеличении смертности и преуменьшении рождаемости.

После заявления Сталина на XVII съезде ВКП(б) (март 1934 г.) о росте населения СССР в 1933 г. стало крайне опасно упоминать о голоде даже в секретных документах¹. Впервые подобные секретные документы из фондов бывшего республиканского партийного архива были опубликованы в 1990 г. в Украине². Копии многих таких документов были посланы в ОГПУ СССР и Политбюро ЦК ВКП(б), и некоторые из них планируется опубликовать в Москве³.

Подробные сведения о смертности в период голода находятся в делах Центрального управления народнохозяйственного учета, которые хранятся в Российском государственном архиве экономики в Москве. В этих делах содержатся детализированные ежемесячные записи смертности в украинских областях, начиная с 1932 г. Есть также записи о смертности и рождаемости по районам Украины. В некоторых случаях имеются специфические данные, например об уровнях смертности в городах или о возрасте умерших. Первые попытки анализа этих данных осуществлены в 1990—1991 гг.⁴

В делах Управления народнохозяйственного учета Украины, которые находятся в Центральном государственном архиве высших органов власти и управления Украины, совершенно отсутствуют демографические сведения за этот период⁵. В делах украинского Госплана содержатся только отдельные, неполные сведения за 1931 г. Это те материалы, которые поступили в Госплан до образования УНХУ УССР⁶. Насколько мне удалось выяснить, в местных украинских архивах также отсутствуют достаточно полные демографические сведения за этот период⁷.

Кроме того, существующие статистические данные об уровне смертности не совсем достоверны. Сравнивая численность населения по переписям 1926, 1937 и 1939 годов, мы получим более высокий уровень смертности, чем это следует из сведений статистиков, регистрировавших смертность. Поэтому определение уровня незарегистрированной смертности нуждается в серьезной научной дискуссии.